

VLADIMÍR SMĚKAL

PŘEDMĚT PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI A POJEM „OSOBNOST“

ÚVOD

Je paradoxem současné psychologie, že se osobnost fakticky nestala jejím ústředním pojmem, přestože je zaň uznávána a přestože tak významní psychologové jako W. Stern (1935) a S. L. Rubinštejn (1935, 1940, 1946) požadovali již téměř před půl stoletím přebudování veškeré psychologie na osobnostních základech a přestože princip osobnosti a individuálnosti znovu vytyčil jako jeden ze základních principů psychologie K. K. Platonov (1969) na počátku sedmdesátých let.

V této teoreticko-metodologické studii podávám přehled základních typů chápání předmětu psychologie osobnosti a předkládám vymezení pojmu osobnost.

TYPY CHÁPÁNÍ PŘEDMĚTŮ PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Rozbor dostupných prací z psychologie osobnosti poskytuje pestrý obraz uspořádání poznatků, v němž se dá rozlišit pět základních linií:

- a) obecná psychologie osobnosti,
- b) systematologie teorií a modelů osobnosti,
- c) kombinace výkladu o složkách osobnosti a teoriemi,
- d) speciální psychologie osobnosti,
- e) konkrétní psychologie osobnosti.

Ad a)

Mnohé odborné texty o osobnosti jsou vlastně jen kapitolami příruček obecné psychologie umístěnými buď na počátku nebo na závěr spisu. Umístění sice naznačuje, zda autor chápe osobnost jako završení výkladu o jednotlivých psychických procesech, stavech a funkcích, nebo jako jeho východisko a fundování, ale málokde se setkáme se skutečně organickým propojením poznatků o „procesech“ s poznatků o „dispozicích“. O osobnosti se většínou pojednává jako o systému základních složek, v nichž se jeví člověk jako

celek po stránce psychologické. Předmětem výkladu v tomto typu textů je nejčastěji tělesná konstituce, temperament, motivace, charakter a schopnosti, příp. ještě životní dráha — viz např. „Základy obecné psychologie“ S. L. Rubinštejna (1946) nebo „Psychologii“ F. Kratiny (1947). V současné sovětské učebnici „Obecná psychologie“ vydané pod red. A. V. Petrovského (1976, 2. vyd.) je realizován pokus vykládat systém obecné psychologie na „osobnostních základech“. Po úvodních výkladech o předmětu obecné psychologie následuje část „Osobnost a činnost“, kde se hovoří o psychologii mezilidských vztahů, o pozornosti a řeči a pak následují části věnované poznávacím procesům osobnosti, emočně volní stránce činnosti osobnosti a nakonec psychologickým zvláštnostem osobnosti (kapitoly o temperamentu, charakteru a schopnostech). Snaha autorského kolektivu by byla úspěšná, kdyby výklad o schopnostech byl spojen s výkladem o poznávacích procesech, temperament s výkladem o emocích, charakter s výkladem o mezilidských vztazích a vůli atd.

O důslednou integraci procesuálního a dispozičního hlediska se pokusila N. I. Rejnvaldová (1974) v práci „Osobnost jako předmět psychologické analýzy“, kde analyzuje emoce (city) ve struktuře osobnosti jako energetický parametr čili „intenzívnost“, dále vědomí a podvědomí ve struktuře osobnosti jako orientační parametr čili „uvědomění“ a konečně vůli ve struktuře osobnosti jako integrativní parametr čili „organizovanost“.

Ad b)

Nejvíce odborných textů o osobnosti je sestaveno jako přehled teorií, modelů a koncepcí osobnosti vytvořených jednotlivými psychology nebo školami. Takto je např. pojatá desátá kapitola u nás kdysi nejrozšířenější učebnice psychologie A. Jurovského (1950, 5. vyd.). Autor v ní v sedmi paragrafech charakterizuje: (1) psychologické teorie osobnosti (asocianistickou, celostní, personalistickou, interakční), (2) charakterologické systémy (Klagesův, McDougallův, behavioristický a vrstvomý), (3) typy osobnosti (starší a novější typologie temperamentové, hodnotové, zaměřenostní), (4) vztah těla a osobnosti (konstituční charakterologie, Kretschmerův a Sheldonův systém, hormony a osobnost), (5) osobnost a duševní funkce (starší pokusy, Jaenschova typologie), (6) systémy hlubinné psychologie (Freudova psychoanalýza, Adlerova individuální psychologie, Jungova analytická psychologie) a (7) faktorové teorie osobnosti. Klasifikační schéma je tak promyšlené, že předčí většinu daleko současnějších systémů třídění (např. v dílech C. S. Hall a G. Lindzey, 1970; L. J. Bischof, 1970 aj.).

V sedmdesátých letech podala u nás přehled teorií statické a dynamické struktury osobnosti O. Kolaříková (1973). Zkoumá zde teorie typových diferencí, faktorové teorie, teorie učení a behaviorismu, hlubinné teorie, teorie pole a některé přístupy sovětských autorů. V novější práci (O. Kolaříková, 1981) se pak zaměřuje na (1) horizontální, (2) vertikální, (3) rysové, (4) situační a (5) transpersonální přístupy ke strukturaci osobnosti.

Psychologie osobnosti dosud postrádá systematologa formátu K. B. Madsena (viz 1968, 1974).

Ad c)

Časté je uspořádání výkladů psychologie osobnosti podle složek osobnosti, z nichž každá je charakterizována rozbořením nejdůležitějších koncepcí. Tak postupují např. J. Nuttin (1965) N. D. Levitov (1970, 3. vyd.), M. Homola (1971), M. Nakonečný (1973), P. Řičan (1973), R. Stagner (1974) aj.

Uspořádání poznatků může být ovšem podřízeno i formálnějším klasifikačním hlediskům než jsou složky osobnosti. Tak např. G. Allport (1961) tematizuje svůj výklad do částí (1) přístup k osobnosti, (2) vývoj osobnosti, (3) struktura osobnosti, (4) posuzování osobnosti a (5) pochopení osobnosti. R. Meili (1963) pojednává o vztazích mezi fyzickými a psychickými aspekty osobnosti, o rysech, o faktorech, o genezi osobnosti a o instancích osobnosti. A. G. Kovalev a V. N. Mjasiščev (1950 a 1960) napřed podávají chronologický přehled jednotlivých teorií a pak vykládají marxistický přístup k osobnosti.

Ad d)

Speciální psychologie osobnosti systematicky zpracovávají určité téma osobnosti nebo určité hledisko na osobnost. Příkladem může být dílo I. S. Kona (1978) o vytváření a úloze jáství, v němž najdeme multidisciplinární rozbor sebepečení, nebo populární spis J. Mrkvičky (1971) „Člověk v akci“, který se zabývá zaměřeností osobnosti a aktuální genezou jednání. Spis A. Adlera (1935) „Člověk jaký jest“ může sloužit jako ilustrace zpracování psychologie osobnosti z hlediska individuální psychologie. Úvod do speciální psychologie osobnosti napsal G. Heymans (1932), který zde probírá individuální zvláštnosti jednotlivých psychických funkcí, sociální typologii lidí, věkové zvláštnosti osobnosti a podrobně komplexní typologii na níž se podílel s E. Wiersmou.

Ad e)

Konkrétní psychologie osobnosti zahrnuje většinou monografická pojednání, v nichž je ukázáno na rozboru jednoho nebo několika obdobných případů, jak se osobnost utváří a jak funguje, zejm. je-li některá její stránka extrémně rozvinutá nebo nerozvinutá. Kromě četných biografii i autobiografií, existuje i řada odborných prací, jako je např. spis A. R. Luriji (1968) o zvláštnostech osobnosti člověka s mimořádnou pamětí, nebo práce A. Jakubika (1979) „Histeria“, nebo práce o autoritářské osobnosti T. W. Adorna (1950).

K O M E N T Á Ř

Uvedené rozdíly v chápání předmětu psychologie osobnosti vedou některé psychology k názoru, že osobnost není předmětem zvláštní psychologické vědy, ale že je to spíše okruh problémů v rámci různých psychologických věd, jak to vyjádřil D. Kováč (1982). Jednotlivé psychologické vědy se ovšem ani tak neliší d a n ý m předmětem — tím je vždy regulace psychických činností individua, liší se však z a d a n ý m předmětem (toto hledisko diferencující jednotlivé vědy zdůvodňuje J. Legowicz, 1967). Jestliže tedy např. obecná psychologie zkoumá jednotlivé psychické činnosti (vnímání, myšlení, řešení problémů, citové reakce apod.) s cílem najít obecné zákonitosti jejich vzniku a průběhu, klade si psychologie osobnosti za cíl popsat a vysvětlit, jak se jednotlivé činnosti u různých jedinců liší a proč tomu tak je. Někdy se zdůrazňuje, že osobností se zabýváme tehdy, když výklady obecné psychologie o procesech a funkcích doplňujeme výkladem o dispozicích.

Obecného psychologa např. zajímá, jak probíhá proces učení u lidí, jakými zákonitostmi se řídí, jaké jsou jeho formy atd., kdežto psycholog osobnosti zkoumá, proč se někteří lidé učí mechanicky, jiní pokusem a omylem, jiní

vhledem, jiní s porozuměním, proč se někdo učí s chutí a jiný s odporem. Psychologii osobnosti zajímají především interfunkční souvislosti mezi učním a motivací, učním a zkušeností, učním a postojem k osvojovanému materiálu atd. Nebo jiný příklad: Obecná psychologie zkoumá myšlení jako proces řešení problémů a zobecňování informací o skutečnosti, kdežto psychologie osobnosti hledá v inteligenci a schopnostech dispoziční základnu myšlenkových procesů. Rozdíl mezi oběma disciplinami je neméně patrný i ve způsobu, jakým jsou formulovány vědecké poznatky. Tak obecný psycholog řekne: „Učení s porozuměním je produktivnější a jeho výsledky trvalejší než mechanické memorování“, kdežto psycholog osobnosti se spíše zabývá poznatky interfunkčními, např.: „Mechanické učení převládá u osob s nižší inteligencí nebo u osob s převahou konkrétně obrazného způsobu myšlení“.

Podobně bychom mohli vymezit specifiku psychologie osobnosti proti vývojové psychologii a jiným psychologickým disciplinám. Za důležitější však považují odlišení předmětu psychologie osobnosti od předmětu jiných věd, které se osobností rovněž zabývají. Jestliže např. etika chápe osobnost jako nositele morálních přesvědčení, návyků a dobrých či špatných činů, a pedagogika zkoumá, jaké stránky osobnosti rozvíjet a jaké metody k tomu používat, a rovněž četné další vědy si volí své hledisko v souladu se svými cíli (viz A. G. Kovalev, 1967), psychologie osobnosti přistupuje ke svému předmětu jako k systému, který determinuje lidské činnosti z hlediska jejich obsahu, struktury a dynamiky.

Psychologie osobnosti zkoumá zvláštnosti chování a prožívání individua a objasňuje jejich determinaci. Žádná psychologická věda kromě psychologie osobnosti systematicky nepopisuje a neinventarizuje, jak lidé dělají to, co dělají, jak prožívají to, co dělají, tedy, jak realizují své sociální, pracovní a jiné vztahy, jak reagují na nesnáze a zátěže, na úspěch, na nové situace atd. Jistě by bylo zbytečné hledat v psychologii osobnosti vysvětlení takových jevů jako mnutí pokožky, která nás svědí, nebo zvýšení chybných reakcí v podmínkách snížené viditelnosti. Pomocí funkčních jednotek z okruhu psychologie osobnosti však budeme vysvětlovat mnutí pokožky, je-li člověk v situaci konfliktního rozhodování (pak je to symptom rozpaků), nebo zvýšení počtu chyb po neúspěchu (pak jde o projev labilní struktury osobnosti).

Psychologie osobnosti je tedy soustavou poznatků o tom, jak a proč lidé prožívají a dělají to, co dělají.

V rámci základních psychologických věd je psychologie osobnosti rozvíjena jako teoretická a obecná disciplína. Jejím cílem je vytvořit obecný model osobnosti, systém kategorií, jejichž pomocí můžeme poznat, jak spolu jednotlivé funkční jednotky osobnosti souvisejí. Je paradoxní, že tato obecná psychologie osobnosti někdy působí jakoby byla „psychologií bez člověka“, neboť systém kategorií, který vytváří, neslouží k poznání konkrétního živého člověka, ale k vystižení invariant, tj. trvale platných vztahů mezi funkčními jednotkami.

Tuto tendenci lze demonstrovat na redefinici psychologického typu, který původně znamenal skupinu lidí shodujících se podstatnými vlastnostmi osobnosti a nyní je vymezován jako skupina navzájem korelujících vlastností.

Obecná psychologie osobnosti předpokládá, že jednotliví lidé jsou variacemi obecného kodelu osobnosti, který vyjadřuje jakousi obecnou strukturu osobnosti myslitelnou pojmově tak jako je pojmově myslitelná obecná struktura

těla s jeho orgány. Proti tomuto rozšířenému názoru, který zřejmě zastává i O. Kolaříková (1981), formulují alternativní hypotézu: *Univerzální* jsou jen funkční jednotky osobnosti (temperamentové rysy, potřeby, schopnosti), které se u různých lidí liší intenzitou a kvalitativním svérázem, avšak u každého jedince tvoří jedinečnou strukturu v závislosti na tom, do jakých vzájemných vztahů se dostávají.

Už ve třicátých letech G. Allport (1937) vyjádřil názor vědců své doby, když se steskem poznamenal, že v úsilí najít obecné zákonitosti „psychologie ztratila osobnost, jak ji známe v každodenním životě“. A ještě dnes — jak k tomu dodává N. I. Rejnvaldová (1974) — můžeme s L. I. Božovičovou konstatovat, že „i když prostudujeme všechny zvláštnosti osobnosti jako takové, dosud z nich nijak nedokážeme sestavit živého člověka“. Je to tím — jak říká Rejnvaldová — že „psychologie dosud nevystihla dostatečně úplně v aspektu analýzy pro ni specifickém skutečnou podstatu konkrétního člověka — činitele“. Později se k této otázce vrátím, na tomto místě bych však rád uvedl názor L. Séva (1974). Psychologie osobnosti je podle něho vědou o biografii jedince jako paralela k vědě o historii společnosti, neboť „životopis znamená pro osobnost tolik, co dějiny pro společnost“. Zdá se, že je to cesta, jak přiblížit psychologii osobnosti životu konkrétních lidí.

Prekvapující je, jak výstižné jsou poznatky praktické psychologie osobnosti, která v mnohém předstihuje teorii, aniž by byla s to úplně reflektovat (teoreticky uchopit) svou poznávací, prediktivní a přetvářecí sílu. Můžeme ji definovat jako praxi poznávání lidí a předvídání jejich jednání, jako praxi výběru, rozmisťování, uskutečňování psychologické pomoci, vytyčování psychohygienických doporučení, jako praxi psychoterapie, psychagogiky a ovlivňování lidí. Mnohé její poznatky jsou nyní podrobovány kritickým výzkumům a explicitnímu zdůvodňování.

Rozdíl teoretické a praktické psychologie osobnosti ukážeme na příkladu: Zatímco teoretická psychologie osobnosti se zabývá třeba otázkou, co je odvahy, jak vzniká, s čím souvisí, jak se projevuje, klade si praktická psychologie osobnosti např. otázky: „Je tento člověk odvážný?“ „Jak se tento člověk zachová v nebezpečné situaci?“ Ptá se i obecněji: „Musí být parašutista odvážný?“

Shrneme-li naše poznámky k teoretické a praktické psychologii osobnosti, můžeme říci, že psychologie osobnosti řeší dvě velké skupiny otázek:

I. (1) Co je osobnost, v čem je její podstata a jaké jsou její funkce (teorie), (2) z čeho se skládá (struktura), (3) jak jedná (dynamika), (4) jak se vyvíjí a mění (změna), (5) co ji ovlivňuje (činitelé formování), (6) jaké jsou její poruchy (patologie), (7) jak je možno ji poznat (metodologie)?

II. (1) Jaký je určitý jedinec jako osobnost (diagnóza), (2) zda bude úspěšný (obstojí) v řešení úkolů, před nimiž stojí (prognóza), (3) zda se hodí na určité místo (klasifikace) a (výběr), (4) jak je možno ho změnit nebo ovlivnit (ovlivňování, psychoterapie, psychagogika, reedukace, výchova), (5) jak jednat v určité situaci, podmínkách, aby nedošlo k ohrožení duševního zdraví (psychohygienu, psychoprolaxe), (6) jak jednat, abychom dosáhli vytýčených cílů (psychogymnastika, psychotechnika)? Otázky je možno klást i obecněji, např.: Jací lidé se hodí pro určitý typ činnosti, situací, požadavků? Jak ovlivňovat lidi, aby se změnili v souladu s určitými cíli? Atd.

POJEM OSOBNOSTI

Kdybychom chtěli určit pojem osobnosti pomocí výkladového slovníku českého jazyka, dostaneme se do slepé uličky. Slovník spisovné češtiny (1978) uvádí pod heslem OSOBNOST: „1. souhrn vyhraněných vlastností určitého jedince: kouzlo jeho osobnosti, 2. výrazný jedinec jako jejich nositel, individualita: umí zapůsobit, je to osobnost, 3. osoba s významnou společenskou funkcí, postavením ap.: vedoucí politické, vědecké osobnosti; kult osobnosti.“ V těchto formulacích je osobnost vymezována spíše sociologicky.

Český termín osobnost je odvozen z termínu OSOBA, který odpovídá latinskému (a odtud do všech evropských jazyků převzatému) termínu PERSONA, z něhož se ve středověké latině vyvinul termín PERSONALITAS.

Termín „persona“ původně znamenal masku, kterou si nasazovali herci antického dramatu po dobu hry. Jak je známo z antických reálií, měla tato maska tak tvarovaná ústa, že zesilovala zvuk. Původní význam slova persona tedy je „per-sonare“ = proznívati, zníti skrz. Význam začal podléhat změnám a z masky, která dávala člověku určitou tvářnost, se rozšířil na tvářnost člověka vůbec, na jeho vnější výraz a pak i na jeho povahu. Tento původní význam je zachován v ruském slově ЛИЦО = tvář, odtud ЛИЧНОСТЬ = osobnost.

Antické termíny persona (lat.) a prosopon (řec.) se však dají též vyložit podle etymologie „per se esse“, tj. „být o sobě, být sebou“. Tento původ je zachycen ve Stručném etymologickém slovníku jazyka českého jako jediný. Odráží se v něm pojetí osobnosti jako individuality, jako osobní identity.

Když se termín persona fixoval ve svém přeneseném významu tvářnosti člověka, dlouho označoval společenskou funkci člověka. Být osobností znamenalo „být něčím víc než obyčejným člověkem“. Tento význam je dodnes uchován ve filozofii dějin, která klade otázku „úlohy osobnosti v dějinách“ a udržuje se i v laickém vyjadřování jako označení významného člověka — viz úsloví „byla to velká osobnost“.

V psychologii však termín osobnost dnes zcela běžně označuje jednotu psychických procesů, stavů a vlastností, souhrn determinant prožívání a chování; jeho význam se tedy přesouvá „zvenčí dovnitř“, vyjadřuje skutečnost, že bytí člověka se nevyčerpává jeho existencí jako organismu.

TRADIČNÍ CHÁPÁNÍ POJMU OSOBNOST

Pojmem osobnost se nejčastěji míní celek a jednotu psychických projevů, stavů a vlastností v protikladu k relativně samostatnému průběhu jednotlivých psychických procesů a funkcí. Osobnost je v tomto smyslu jednotou v mnohosti („unitas multiplex“), jak to vzletně vyjádřil W. Stern.

Často se tvrdí, že pojem osobnost byl zaveden k vystižení rozdílů mezi lidmi v různých aspektech prožívání a chování. Pomocí jednotlivých funkčních jednotek osobnosti tyto rozdíly popisujeme a vysvětlujeme.

Někteří autoři akcentují spíše dlouhodobost a stálost určitých psychických charakteristik, které tvoří základ osobnosti. Vysvětlit, že člověk

je sebou samým celý život, znamená určit vnitřní determinanty, stálé dispozice, které ve své totalitě jsou právě osobností.

Tato určení jsou spíše formální a vnější. Proti nim stojí názory, které jako podstatný znak osobnosti zdůrazňují vědomí sebe, vědomí souvislosti vlastního psychického dění a místa ve světě a tím vědomí totožnosti jedince. Jde tu o pojetí osobnosti jako subjektu. Sebeuvědomování jedince jako původce dějů a výsledků činnosti považuje za hlavní znak osobnosti K. K. Platonov (1972), u nás pak M. Havlínová (1969).

V. P. Tugarinov (1978) vyzvedá individualnost, neopakovatelnost osobnosti. Míni tím jednak, že osobnost vnáší do světa vždy něco svého, a jednak jedinečnou, osobitou životní dráhu každého jedince.

Protože obecně existuje v jednotlivém, můžeme říci, že člověk jako druh existuje v jednotlivcích. Většina současných psychologů osobnosti také soudí, že osobnost je vázána na individuální život člověka. Každý jednotlivý člověk se rodí jako osoba a osobností se stává v průběhu života. Termíny osoba a individuum jsou považovány v tomto kontextu za synonyma. Tak uvažují např. J. V. Šorochova (1974) a V. F. Seržantov (1978), který říká: „Pro objasnění vnitřního obsahu člověka jako individua slouží pojmy »organismus« a »osobnost«. Každý obsah předpokládá určité komponenty, části, elementy a jejich určité vzájemné vztahy, tj. určitou strukturu, vnitřní systémovou organizaci. V souladu s tím organismus a osobnost jsou především vyjádřením kvalitativní určitosti člověka jako jedince ve vztahu k různým systémům. Osobnost — to je individuum ve vztahu k sociálním systémům, organismus — to je individuum vztahené k biologickým systémům.“

Ještě ostřeji myšlenku existence organismu a osobnosti v individuu vyjadřuje E. V. Iljenkov (1979): „V těle individua se uskutečňuje, realizuje osobnost jako sociální útvar (podstata) principálně odlišný od jeho těla a mozku, a to především jako souhrn reálných, smyslově-předmětných, prostřednictvím věcí uskutečňovaných vztahů daného individua k druhému individuu (k druhým individuí).“

V. P. Tugarinov (1978) zdůvodňuje přesvědčivou argumentací, že člověk jako individuum má dvojí přirozenost — biologickou a sociální, ale jen společenskou podstatu, kterou jak známo definoval K. Marx v tezích o Feuerbachovi jako „souhrn společenských vztahů“. „Osobnosti rozumíme člověka jako nositele vlastností, které v něm vychovala společnost“. Tugarinov však nijak nepodceňuje úlohu přírodního, biologického faktoru: „V praktické činnosti naráží osobnost na omezení vyplývající z vlastností a podmínek vnější přírody, z vlastností samého organismu a vlastností a podmínek společnosti, v níž se realizuje činnost osobnosti“.

STATICKÉ A DYNAMICKÉ POJETÍ FUNKČNÍCH JEDNOTEK OSOBNOSTI

V současné psychologii se vyhranila dvě více méně protikladná pojetí osobnosti: osobnost chápaná jako souhrn (či systém) vlastností (dispozic) a osobnost chápaná jako souhrn (systém) mechanismů, procesů, činností, jimiž se jedinec vyrovnává s úkoly života, jimiž realizuje svůj život, svou životní dráhu.

Považujeme-li osobnost za systém dispozic, může to znamenat, že je buď jen „sběrným“ pojmem, kterým shrnujeme vše, co charakterizuje duševní život jedince vcelku, nebo jde o systém determinant, které regulují chování a prožívání.

Uvažování o funkčních jednotkách osobnosti jako o dispozicích je podmíněno tradicí přírodovědného myšlení, které považuje věc za poznanou, když určí její vlastnosti, když zjistí, jak věc vypadá a z čeho se skládá. Toto pojetí vede k vytváření různých inventářů vlastností i odpovídajících technik jejich zkoumání a měření. Vede zároveň ke statické představě o osobnosti jako formálním celku, který se skládá z určitého množství prvků o různé intenzitě a vzájemných vztazích. H. Eysenck přímo formuloval jako svůj badatelský cíl vytvořit jakousi „mentální chemii“.

Psychologové, kteří k osobnosti přistupují jako k systému mechanismů, jimiž se jedinec vyrovnává s životními problémy a realizuje svůj běh života, hledají v osobnosti genuzu jejích prožitků a reakcí, táží se, jak jedinec prožívá určitou situaci, co je jeho ústředním problémem. Je to hledisko obsahové a dynamické. Nezájímá se ani tak o to, z čeho se osobnost skládá, jako o to, co dělá, co se v ní děje, jak funguje.

Karikaturou dispozičního uvažování je běžný výrok učitelů o dispoziční podmíněnosti dětského zlobení: „Dítě zlobí proto, že je zlobivé“. „Zlobivost“ je zde považována za vlastnost, která způsobuje určité chování. Uvedený příklad je ovšem průhledný svou naivitou a tautologičností: jev zde převracíme v podstatu, která ho má vysvětlit, aniž bychom do úvahy vnesli novou informaci. Méně průhledné jsou však závěry psychologické analýzy typu: „Tento jedinec vyvolává rvačky, protože je agresivní“. „Tento člověk se chová k lidem nedůvěřivě, protože má výraznou paranoidní percepci“ atd. Zde vzniká dojem, že provádíme skutečné vysvětlení, když za pozorovatelné chování dosazujeme dotazníkově zjištěnou a faktorovou analýzou vyvozenou vlastnost.

Psycholog orientovaný dynamicky však bude o „zlobení“ uvažovat jinak: „Dítě zlobí proto, že chce vyzkoušet, kam až sahají meze vychovatelovy trpělivosti“. Nebo: „Tento člověk vyvolává rvačky proto, že považuje každého za svého potenciálního nepřítele, případně proto, že se mstí za křivdy, které utrpěl v minulosti“.

Dispoziční a dynamické uvažování nelze ovšem stavět tak ostře proti sobě. Někdy psycholog zjistí, že dítě např. zlobí proto, že se u něho vyskytuje psychomotorická instabilita (lehká mozková dysfunkce jako získaná dispozice), která zvyšuje labilitu a snižuje úroveň vědomé kontroly chování. Zde je patrné, že za dispozičním vyjádřením se skrývá znalost dynamického mechanismu.

Uvedené výklady „zlobení“ názorně demonstrují specifičnost determinant chování. Lze říci, že mnoho nejasností a rozporů (výjimek) v psychologii osobnosti by se vyřešilo, kdyby psychologie osobnosti ve svých interpretačních postupech důsledně uplatňovala princip specifičnosti. Jeho funkci vyjádříme dvěma postuláty (které zdaleka nevyčerpávají rozsah jeho platnosti: (1) O některém chování se dá říci, že je determinováno spíše dispozičně, jiné spíše dynamicky. Např. vysoká úroveň výkonů v umělecké oblasti je podmíněna speciálním nadáním (dispozice), manželský konflikt často bývá výsledkem prožívání konkrétní interpersonální situace (dynamický mechanismus). (2) Totéž chování, které u jednoho člověka je podmíněno dispozičně,

může být u jiného podmíněno dynamicky. Např. nesmělost může u jednoho člověka vyplývat z jeho velké introverze (dispozice), u jiného z komplexu méněcennosti, který je vázán na určité interpersonální situace (dynamický mechanismus).

POJETÍ OSOBNOSTI JAKO CENTRA REGULACE PROŽÍVÁNÍ A CHOVÁNÍ

Podle J. Reykowského (1975) jádrem pojmu osobnost jsou faktory organizace a zaměřenosti jednání. Být osobností podle toho znamená, že jedinec jedná integrovaným, organizovaným, zaměřeným, účelným způsobem. Toto hledisko většinou uznávají kliničtí psychologové, kteří se často setkávají s případy rozpadu osobnosti a jeho nejvýraznějším znakem — poruchou organizace a integrity jednání. Podobný názor zastávají i současní představitelé sovětské psychologie osobnosti (P. M. Jakobson, 1968; P. R. Čamata, 1957; L. I. Božovičová, 1968; a další). B. V. Zejgarniková a B. S. Bratus (1980) tuto okolnost zdůrazňují s poukazem na její další znak: „Stát se osobností znamená zaujmout určitou životní, především mravní pozici; v dostatečné míře si uvědomit a nést zodpovědnost za tuto pozici; potvrzovat ji svými činy, skutky, dílem, celým svým životem“.

Z našich předchozích výkladů vyplynulo, že všechno jednání individua není nutné objasňovat s využíváním funkčních jednotek osobnosti. Často vystačíme s poukazem na zvláštnosti jednotlivých kongitivních, emocionálních nebo rozhodovacích procesů.

Na druhé straně i v případech, kde je osobnostní regulace jednání nezbytná, se lidé liší mírou osobnostní zaangażovanosti a mírou „vkládání sebe celého“ do jednotlivých činů. Mnohdy si člověk v introspekci uvědomuje: „To jsem nebyl já, kdo tento čin provedl“. Zejména pubescenti a adolescenti často sdělují: „Opravdu jsem to tak nemyslel“ nebo „to jsem nechtěl udělat“. Není důvodu, abychom takové výroky chápali jako projev racionalizační či exkulpativní tendence osobnosti. Kritická analýza dovoluje formulovat hypotézu, že jsou podminěny zkušeností nedostatečné úrovně osobnostní regulace příslušného jednání, nedostatečně intenzivní uvědomování vlastního jednání. Můžeme se odvážit interpretace, že úroveň osobnostní regulace souvisí s mírou zralosti osobnosti, na kterou kromě zmíněné L. I. Božovičové (viz c. d.), poukazuje zejména J. Loevingerová (1966). Úroveň osobnostní regulace jednání a tím i osobnostní zralosti vyplývá z postupně vzrůstající intenzity uvědomování motivů, prostředků a cílů vlastního jednání (což je funkcí věku, ale i záměrného řízení vlastního vývoje) a z úrovně rysů odpovědnosti a ohleduplnosti.

Fakta obsažená v kazuistikách klinické psychologie i teoretické tvrzení zobecnující poznatky o centrální regulační funkci osobnosti, je možno zobecnit v koncepci osobnosti jako autorství činů. Základní tézí této koncepce je tvrzení, že člověk je tím více osobností, čím více je autorem svých činů. Z pojetí osobnosti jako autorství činů vyplývá, že mezi jednotlivými osobnostmi je tak velká rozmanitost, jako mezi jedincem, který je tu a tam s to napsat dopis, a to ještě sestavený z frázi, a spisovatelem, který

píše rozsáhlé romány, objevené svým obsahem i formou. Být autorem svých činů tedy znamená, že jednání, skutek, prožitek vychází z člověka samotného, že vyjadřuje jeho zkušenost, jeho prožití, že není neosobní kopií či napodobením. V tomto smyslu tedy autorství vyjadřuje skutečnost, že žijeme svůj život, že jsme sebou samými, že zaujímáme odpovědný a uvážlivý vztah k životu, že realizujeme životní dráhu, pro kterou jsme se rozhodli s plným vědomím důsledků.

Stavím tuto koncepci proti teorii rolí, která jak známo redukuje osobnost na způsoby chování, v nichž jedinec vyjadřuje svou představu o tom, co odpovídá očekávání vztahovanému k určitým životním pozicím a situacím. Neméně polemicky je koncepcie autorství zaměřena proti existencialistické teorii hráče a behavioristické teorii loutky, tedy proti názoru, že člověk buď nezávazně „volí svou svobodu“ nebo je bezmezně manipulován.

Pojetí osobnosti jako autorství vlastních činů je ovšem zaměřeno i proti tradičním názorům považujícím osobnost za individuum vybavené určitými neměnnými psychofyziologickými a psychickými charakteristikami. I když tyto charakteristiky nejsou nevýznamné a je nutno s nimi v analýze osobnosti počítat, stávají se součástí nové kvality vzniklé „pohybem systému objektivních společenských vztahů, do kterých je zapojena činnost individua. Pak se již nezdá, že osobnost je výsledkem přímého navrstvení vnějších vlivů, ale vystupuje jako to, co člověk ze sebe udělá, když realizuje svůj lidský život. Realizuje jej v každodenních záležitostech a stycích, i v lidech, kterým předává část sebe...“ (A. N. Leontjev, 1975).

Tak jako literární úroveň spisovatele se zdokonaluje jen a jen psaním, tak osobnost zraje činností, která vychází z ní samé. „To, co děláme, dělá z nás to, co jsme“ (H. Allen). Osobnost tedy není něco, co během života získáme jednou pro vždy, ale je to proces, je to neustálý vývoj a utváření determinant našich činů. Jen ti, kteří nerealizují své činy uvědoměle jako své vlastní a raději napodobují (což je pohodlnější), zůstávají stát na místě. Zdravá osobnost je v každém okamžiku výsledkem předchozího vývojového procesu a přípravou následujícího sebeutváření. Na základě uvedeného hlediska je možno rozpracovat s daleko větší konkrétností i program výchovy a sebevýchovy osobnosti k uskutečnění základního ideálu člověka jako všestranně rozvinuté a bohaté osobnosti — tvůrčiny hodnot.

Nastínili jsme tu pojetí osobnosti, pro kterou „smyslem lidského života je být zdrojem světla a tepla pro druhé lidi. Být vědomím vesmíru a svědomím lidstva. Být centrem přetvoření živelných sil na síly uvědomělé. Přetvářet život, vykořenit z něho všechno zlo a nepřetržitě ho zdokonalovat“, jak to naléhavě vyjádřil S. L. Rubinstein (1973) ve své vědecké závěti.

SOUHRN

Studie teoreticko-kritickou analýzou nastiňuje základní typy traktování poznatků o osobnosti, které podrobně komentuje, a podává rozbor pojmu „osobnost“. Poukazem na nedostatky tradičních dispozičních pojetí osobnosti vymezuje předpoklady pro chápání osobnosti jako autorství činů, které nejlépe vyjadřuje aktivní a dynamickou funkci osobnosti v životě individua.

LITERATURA

1. Adler, A.: Člověk jaký jest. Praha 1935 (orig. 1926).
2. Adorno, T. W. a kol.: The authoritarian personality. New York 1950.
3. Allport, G. W.: Personality. New York 1937.
4. Bischof, L. J.: Interpreting personality theories. New York 1970.
5. Božovičová, L. I.: Ličnost i jeho formirovanije v detskom vozrastě. Moskva 1968.
6. Čamata, P. R.: Voprosy samosoznanija ličnosti v sovetskoj psichologii. In: Psichologičeskaja nauka v SSSR, II. Moskva 1960.
7. Havlínová, M.: Co je osobnost? Praha 1969.
8. Heymans, G.: Einleitung in der Spezielle Psychologie. Lipsko 1932.
9. Hull, C. S., Lindzey, G.: Theories of personality. New York 1970.
10. Iljenkov, E. V.: Čto že takoje ličnost? In: S čevo načinaetsja ličnost? Moskva 1979.
11. Jakobson, P. M.: Psichologičeskije problemy motivacii povedenija čeloveka. Moskva 1969.
12. Jakubik, A.: Histeria. Varšava 1981.
13. Jurovský, A.: Psychológia. Martin 1950, 5. vyd.
14. Kolaříková, O.: Přehled teorií statické a dynamické struktury osobnosti. Praha 1973.
15. Kolaříková, O.: Problémy struktury osobnosti. Praha 1981.
16. Kon, I. S.: Utváranie ja. Bratislava 1979 (orig. 1978).
17. Kovalev, A. G., Mjasliščev, V. N.: Psichičeskije osobennosti čeloveka. Tom I. Charakter (1957), tom II. Sposobnosti (1960), Leningrad.
18. Kovalev, A. G.: Psychológia osobnosti. Bratislava 1967 (orig. 1965).
19. Kováč, D.: Přednáška na IV. pražské konferenci psychologie učení, vývoje a osobnosti. Praha 1982.
20. Kratina, F.: Psychologie, Brno 1947.
21. Legowicz, J.: Přehlad dejín filozofie. Bratislava 1973 (orig. 1967).
22. Leontjev, A. N.: Činnost, vědomí osobnosti. Praha 1978 (orig. 1975).
23. Loevingerová, J.: The meaning and measurement of ego development. Amer. Psychol., 21, (1966) s. 195—206.
24. Madsen, K. B.: Moderní teorie motivace. Praha 1979 (orig. 1974).
25. Marx, K.: O Feuerbachovi. Praha 1973.
26. Meili, R.: Štruktúra osobnosti. In: Inteligencia, osobnost. Bratislava 1967 (orig. 1963).
27. Mrkvička, J.: Člověk v akci. Praha 1971.
28. Nakonečný, M.: Psychologie osobnosti. Praha 1972.
29. Nuttin, J.: Struktura osobnosti. Praha 1971 (orig. 1966).
30. Petrovskij, A. V. (red.): Obščaja psichologija. Moskva 1976.
31. Platonov, K. K.: O sisteme psichologii. Moskva 1972.
32. Rejnvaldová, N. I.: Ličnost kak predmet psichologičeskovo analiza. Charkov 1974.
33. Reykowski, J.: Osobowość. In: Psychologia. Varšava 1975.
34. Rubiňštejn, S. L.: Problemy obščej psichologii. Moskva 1973.
35. Rubiňštejn, S. L.: Osnovy psichologii. Moskva 1935.
36. Rubiňštejn, S. L.: Osnovy obščej psichologii. Moskva 1940.
37. Základy obecné psychologie. Praha 1964 (orig. 1946).
38. Říčan, P.: Psychologie osobnosti. Praha 1973.
39. Seržantov, V. F.: Struktura ličnosti i koncepcija funkcionalnoj sistemi K. P. Anočina. In: Teorija funkcionalnych sistem v fyziologii i psichologii. Moskva 1978.
40. Seve, L.: Marxismus a teorie osobnosti. Praha 1976 (orig. 1974).
41. Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1978.
42. Stagner, R.: Psychology of personality. New York 1974.
43. Stern, W.: Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage. Haag 1935.
44. Šorochova, J. V.: Psichologičeskij aspekt problemy ličnosti. In: Teoretičeskije problemy psich. ličnosti. Moskva 1974 (orig. 1978).
45. Tugarinov, V. P.: Příroda, civilizace, člověk. Praha 1981.
46. Zeigarnikova, B. V., Bratus, B. S.: Ličnost i patologija dějatelnosti. Moskva 1970.

ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ И ПОНЯТИЕ «ЛИЧНОСТЬ»

Статья является теоретически-критическим анализом основных концепций психологии личности как науки.

Автор отличает:

- а) общую психологию личности,
- б) систематологию теорий и моделей личности,
- в) комбинацию изложений о составных частях личности с теориями,
- г) специальную,
- д) конкретную психологию личности.

Он обращает внимание на углубляющуюся пропасть между теоретической и практической психологией личности. Практическая во многом теорию опережает, но часто отсутствует обоснованность всех утверждений. В анализе понятия „личность“ переходит автор от этимологического анализа к обзору традиционных подходов. Показывает перспективность динамического и механизмоного понятия функциональных единиц личности против понятия диспозиционного, и намечает понятие личности как „авторства поступков“, свое понятие противопоставляет теории „ролей“, теории „игрока“ и теории „куклы“. Характеризирует принцип специфичности, из него исходит, что каждое, эмпирически утвержденное знание о личности есть действительным, хотя бы для некоторых индивидуумов, хотя нельзя принять всю теорию, частью которой является.

THE SUBJECT OF THE PSYCHOLOGY OF PERSONALITY AND THE CONCEPT OF PERSONALITY

The present paper endeavours to analyze, both theoretically and critically, the main conceptions of the psychology of personality as a science. A distinction is drawn between (a) the general psychology of personality, (b) the systematology of the theories and models of personality, (c) the combination of explications of the components of personality with the corresponding theories, (d) the special psychology of personality, (e) the specific (concrete) psychology of personality. The author emphasizes that the gap between the theoretical and the applied psychology of personality is getting wider, for the applied psychology surpasses the theory in many respects, but that it lacks the appropriate theoretical justification of all its basic statements. The Author begins his analysis of the concept "the personality" with etymological explanations and then makes a survey of traditional opinions concerning this matter. The prospective character of the dynamic and mechanistic conception of the functional units of personality is pointed out in contrast to the dispositional conception; the present paper outlines a conception of personality as "the authorship of actions" in contraposition to the player-theory and the marionette-theory. In conclusion the Author presents a description of the principle of specificity from which it follows that every empirically confirmed piece of knowledge concerning personality holds good at least for some individuals, whether the theory which includes the particular piece of knowledge is acceptable as a whole or not.